

Сергій Кримський

Києво-Могилянська фортеця української духовності

Назва цієї статті не є просто піднесеною метафорою. Мотивуючи її, можна, звісно, послатися на те, що до Києво-Могилянського братства ще за часів Сагайдачного було приписане Військо Запорозьке, на те, що більше половини козацьких гетьманів були вихованцями Київської академії, яка готувала еліту козацької республіки, навіть на проповідь військових чеснот у творах діячів Києво-Могилянської академії та бойову вдачу бурсаків. Справа, однак, не тільки у прямих зв'язках Києво-Могилянки з військовим потенціалом України. Істотним є те, що в українському соціумі ця академічна установа вважалася мобілізаційним центром боротьби за «друзи своя», центром, що теж був озброєний особливим чином. Цією зброєю був, за поширеним у Києво-Могилянській академії образом, меч духовний. Автор відомих книг проповідей «Меч духовний» та «Слова труб проповідних» Лазар Баранович навіть стверджував більшу ефективність меча духовного порівняно з козацькою шаблюкою. А Феофан Прокопович у своїх лекціях проголошував: «Стріли, мечі, тарани та інші види зброї можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підпорядковуватися дух? Напевно, такою силою є красномовство, сила слова» [1]. Так само префект академії Михайло Козачинський стверджував, що слово – це зброя, завдяки якій людина може вступати в боротьбу з усім світом. Ось чому Григорій Сковорода в листі до М. Ковалинського мріяв: «О, яко б теж у мене був духовний меч!»

Відповідно (особливо у XVII столітті, коли з'явився український переклад «Звільненого Єрусалиму» Торквато Тассо), у Києво-Могилянській академії поширюється пропаганда ідеології лицарства. Вона передбачала серед військових чеснот духовно-релігійні та культурні діяння, як це, зокрема, відображено у творі ректора Києво-Могилянської академії Івана Галятовського «Казанню 2 на в'їзання», у малюнку А. Радивіловського «Слова часу війни», у віршах С. Яворського, драматичних образах Д. Туптала та інших діячів і вихованців Могилянки.

Такі аналогії між духовною функцією академічної установи та образом військової фортеці не були суто художнім прийомом. Річ у тім, що хід історичних подій в Україні XVII століття, затверджуючи гетьманську державу та її роль як суб'єкта європейської історії, водночас засвідчив несамоодатність гарматно-кіннотного розв'язання національних проблем. Він потвердив необхідність духовно-культурного осмислення статусу збройної боротьби. Адаже країна опинилася у стані «Руїни». А вихід з кризи будь-якої нації в усі часи не вичерпувався лише матеріальними чинниками. Як правило, на перше місце тут висувався чинник державотворення, культури та віри.

Відповідно, завдання відродження України та її історичної місії у світі зумовлювало подвійність національної ідеї. З одного боку, це була опора на козацьчину як вирішальну силу захисту національної державності. З другого – це була духовна діяльність українських братств та їхніх освітніх центрів. У Гетьманщині роль такого центру виконувала Києво-Могилянська академія, центр, що стверджував греко-слов'янську православну цивілізацію, лицарську гідність її достойників та боротьбу з потьмаренням душ. Тому таке фундаментальне значення набув культурний проект майбутньотворення України, закладений Петром Могилою, а потім розроблений Ф. Прокоповичем, М. Смотрицьким, С. Косовим, К. Саковичем, К. Транквіліоном Ставровецьким.

Як відомо, цей проект передбачав завдання синтезу західноєвропейської та східнослов'янських культур, перехід на європейські програми освіти, залучення латинської вченості. Його втілення було ознаменовано Києво-Могилянською академією та позначилося на всій системі українського менталітету. Образ слова як духовної зброї набув архетипного значення та асоціювався з духовною батьківщиною рідної мови.

Культурна реформа як шлях до національного відродження потребувала врахування не тільки світового досвіду, а й залучення духовних традицій свого народу. Саме тому Петро Могила

вперше системно кодифікував усі свята українського народу, які діють й дотепер.

Киево-Могилянська від початку свого існування Гедеоном Смоленським була названа Афінами. А вже професура, а потім вихованці Академії органічно поєднували проповідь християнської мудрості з пропагандою науки та культом книги як джерела духовності й просвітництва. Це було пов'язано з інтерпретацією буття як тексту Бога, його осяяних смислів, тобто з концепцією софійності, формулою якої стала теза Г. Сковороди: «Воззри на мір цей. Взглянь на род человеческий. Он ведь есть книга» [2]. Софійність, що була притаманна українській ментальності, розрізнявала все розумне, що є в людській голові у вигляді Логосу, і розуміння самого життя у вигляді мудрості та її етноутворюючої сили.

Микола Гоголь з його тонким історичним відчуттям так описує у «Вії» народну віру у цінність знання. Під час рекреацій бурсаки Академії, пише він, підробляли по селах, співаючи канти. Входячи до села, вони обирали заможнішу хату і починали з канта «Мир дому сему». Хазяїн, старий козак, довго їх слухав, потім гірко плакав і звертався до господині: «Жінко, оте, що співають оці школяри, мабуть дуже розумне. Тому винеси їм хліба, сала і всього такого, що є у хаті». Отже, знання розглядалось як цінний продукт, не менш важливий, ніж матеріальний достаток.

В академічних розробках знання сполучалося з мудрістю як етичною духовністю, яка об'єднує інтелект із мораллю. Ось чому професор словесності Варлаам Лашевський засуджував розпуску розуму, вбачаючи, що вона веде до моральної вседозволеності.

Важливе значення для української культури мало обґрунтування діячами Києво-Могилянської академії барокової свідомості, яка, на думку Д. Чижевського, відбивала особливості національної духовності. Йдеться саме про барокову свідомість, бо вона виявлялася навіть у тих діячів, які, подібно до І. Вишенського, негативно ставилися до бароко як до художнього стилю. Причина неґації полягала у типовій для бароко надмірності художніх засобів, у певних натяках на волю до заможності, тобто в тому, що могло видаватися альтернативою аскетизму, проповіді святої бідності. Саме ця колізія і була ідеологічно подолана в Києво-Могилянській академії. Вже Петро Могила проголошує думку про те, що багатство – від Бога, а Стефан Яворський, Михайло Козачинський та Лазар Баранович посилаються на античний постулат «золотої середини». Водночас Феофан Прокопович оспівує красу як онтологічний гарант гармонії буття та Божої присутності.

Сучасний дослідник бароко німецький мистецтвознавець Гурліт пише, що воно могло стати універсальним європейським стилем, якби контрреформація та друга хвиля схоластики в католицьких країнах не призвели б до поневаження ренесансного гуманізму. Проте українське бароко не відбивало цю сумну обставину. Воно зображало велич нового всестанового героя епохи національно-визвольної боротьби, звеличувало людину в статусі лицаря, героя, вождя, проповідника. Тому не випадково на гербах та портретах діячів Києво-Могилянської академії з'являються героїчно піднесені девізи, як, приміром, на портреті Гизеля – «plus et ultra» (більше і вище).

Отже, українське бароко живило гуманістичну традицію Києво-Могилянської академії, ректор якої Георгій Кониський проголошував, що людина є центром філософії. Це цілком відповідало українській духовності, в якій гуманізм сполучався з антропоцентризмом попри те, що його традиційна форма була підірвана в XVII столітті емпіричним утвердженням коперникіанства.

Як відомо, доведення Галілеєм коперникіанської системи було сприйнято багатьма європейськими мислителями епохи Контрреформації в трагічних тонах, бо заперечувало центральне положення людини у світі. Ситуацію врятував Г. Сковорода, котрий дійшов висновку, що коперникіанство з його релятивізацією антропоцентризму не заважає трактувати людину як центр особливого, символічного світу. А такий світ, на думку Г. Сковороди, не поступається за своїм онтологічним статусом макросвітові коперникіанського типу. Так з'явився символічний антропоцентризм з його кордоцентризмом, концепцією внутрішньої людини та її прилучення до персоналістського Бога. А це дало змогу розгорнути значну за своїм ідеологічним змістом систему християнського антропоцентризму, засади якого були притаманні філософським курсам Києво-Могилянської академії. Виразом цих традицій і став Григорій Сковорода.

Особливістю антропологічної концепції Сковороди була розробка ідеї свободи, вольності в широкому розумінні. Остання, з погляду українського мисленника, є головною характеристикою людини, бо свобода – вища за багатство та усі принади світу. Свобода, на думку Г. Сковороди, стосується не тільки зовнішньої людини, а насамперед споріднена з внутрішньою людиною, з богозлитним буттям серця і духу. Тільки таке поєднання наділяє вольність рятівними етичними межами.

Цінуючи предметні вияви свободи і посилаючись на Богдана Хмельницького як батька державної вольності, Г. Сковорода,

проте, ставить на перше місце свободу внутрішню як етичне джерело усякої вольності. Фактично тут ішлося про свободу як гідність особистості. А таке розуміння було виправдано усією історією української духовності – від ідеології «Слова о полку Ігоревім» до ідеології діячів УПА, котрі, усвідомлюючи неможливість силового переборення двох тоталітарних держав, продовжували бойові дії, бо обстоювали гідність українського духу. Отже, і в своєму розумінні свободи, і в прийнятті інших гуманістичних цінностей мислителі Києво-Могилянської академії відображували особливості української духовності й стверджували культурні координати захисту її надбань. Це має непроминальне доленосне значення і для минулого, і для майбутнього України. Тому не випадково здобуття Україною незалежності супроводжувалося другим народженням Києво-Могилянської академії.

Біля витоків відродження Академії стояв видатний учений та культурний діяч В'ячеслав Степанович Брюховецький. В його працях були проаналізовані нові напрями вищої освіти в умовах національного розвитку України як європейської держави. Адже проблема освіти є важливою ланкою формоутворення української політичної нації.

Річ у тім, що націогенез не можна обмежувати тими параметрами, які бралися в розрахунок програмами австрійської соціал-демократії та ленінізму, тобто територією, економікою, мовою, побутом та особливостями психічного складу. Ці основні фактори є самодостатніми для виникнення етносу. Але націогенез, тобто перетворення етносу на суб'єкта світової історії, а отже, засвоєння соціокультурного досвіду людства, потребує доповнення вказаних мірок новими. До них, передовсім, слід віднести виникнення особливого соціального прошарку, власної інтелектуальної еліти як носія національної свідомості, розгалуженої системи освіти (що створює єдине культурне та комунікативне поле нації та живить розвиток літературної мови), а також доведення державотворення до фази набуття незалежності.

У цьому сенсі Києво-Могилянська академія (разом із навчальними установами інших регіонів) була прилучена до розвитку української нації як освітній осередок формування та захисту її духовності.

Примітки

1. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. I. – С. 108.
2. Сковорода Г. Зібрання творів у двох томах. Проповіді. Діалоги. Трактати. Притчі. – К.: Наукова думка, 1961. – С. 522.